УДК 811.512

Г.Х. Гыйләҗетдинова

XVII ГАСЫР РУС САТИРИК ӘДӘБИЯТЫНДА ТӨРКИ СҮЗЛӘР

Изучение произведений русской демократической сатиры XVII века дает богатый материал не только для воссоздания общественных отношений, многих сторон жизни и быта того времени – суда, церковной службы, отношение к иноземцам и др., но и для исследования вопросов истории русского языка, в том числе места и роли заимствований, в частности тюркского пласта русской лексики исследуемого периода. В результате анализа текстов демократической сатиры XVII века были выявлены разнообразные тематические группы тюркских заимствований для характеристики общественной и частной жизни: наименования товарно-денежных отношений, украшений и драгоценных камней, одежды и ее деталей, головных уборов и обуви, сосудов, сооружений, напитков и др. Основную часть тюркизмов составляют конкретно-предметные номинации. Словообразовательная характеристика производных слов, созданных на базе тюркизмов, свидетельствует о функциональной активности и глубине адаптации заимствований в русском народно-разговорном языке XVII столетия.

Ключевые слова: тюркизм, русский язык, заимствование, словарный состав языка.

Russian democratic satire of the XVII century provides rich material not only for the reconstruction of social relations, many aspects of life and everyday life of that time – court, church service, attitude to foreigners, etc., but also for the study of the history of the Russian language, including the place and role of borrowings, in particular the Turkic layer of the Russian vocabulary of the studied period. As a result of the analysis of the texts of the democratic satire of the XVII century various thematic groups of Turkic borrowings were identified to characterize public and private life: names of commodity-money relations, jewelry and precious stones, clothing and its details, hats and shoes, vessels, structures, drinks, etc. The main part of Turkisms consists of specific subject nominations. The word-formation characteristics of the derived words created on the basis of Turkisms indicate the functional activity and depth of adaptation of borrowings in the Russian vernacular of the XVII century.

Keywords: Turkism, Russian language, borrowing, vocabulary of the language.

Рус әдәбиятында XVII гасырның икенче яртысында сатира жанры формалаша, ул «беренче тапкыр Рус дәүләте иҗтимагый тормышының күп кенә якларына карата посад халкы арасында дошманлык мөнәсәбәте кискенләшкән чорда барлыкка килә» [Адрианова-Перетц, 1937 с. 187]. «Посад» әдәбияты жанрының характерлы үзенчәлеге – киң иҗтимагый әһәмияткә ия күренешләрне сатирик фаш итү. Әйтик, «Повесть о Ерше Ершовиче» әсәрендә боярлар һәм воеводалар – кызыл балыклар хөкем иткән гадел булмаган суд күрсәтелә, ә «Азбука о голом и небогатом» әсәрендә феодаль Мәскәү өчен хас социаль тигез-

сезлек ачыла. «Калязинская челобитная» һәм «Повесть о попе Савве» әсәрләрендә чиркәүгә йөрергә дә вакыты булмаган комсыз исерек руханилар ачыктан-ачык сурәтләнә. «Служба кабаку» хикәясе хөкүмәт тарафыннан XVI гасыр уртасында аның керемнәре хисабына дәүләт казнасын тулыландыру максаты белән оештырылган эчү йортына – кабакка сатира үрнәге булып тора.

Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: тикшеренү өчен чыганаклар булып СССР Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы В.П. Адрианова-Перетц бастырып чыгарган XVII гасыр рус сатирик әдәбияты текстлары хезмәт итте [Адрианова-Перетц, 1954].

Карала торган язма истәлекләрдә табылган төрки сүзләр күпчелек очракта конкрет предметларны белдерәләр һәм түбәндәге лексик-тематик төркемнәргә керәләр: кием-салым һәм аның детальләре атамалары (*балахон* «өске кием», *епанча* «япма, плащның бер төре, җиңсез киң күлмәк», *саян* «хатын-кыз кieме, сарафан», *штаны*, *карман*, *калита* «күн сумка, капчык, билбауга тегеп яки каптырып беркетелгән янчык»), баш киемнәре *(клобук, колпак),* аяк киеме *(башмаки, сапоги),* кыйммәтле ташлар һәм бизәнү әйберләре (*бисер*, *жемчуг*, *лал* «якут», алка), тукымалар (*алтабас* «парча»), акча берәмлекләре (*алтын* «алты акчалык тәңкә», *пул* «вак бакыр акча»), савытлар *(бадья, кузов, таз, шайка),* эчемлек һәм ризык атамалары *(брага, буза, калач),* корылмалар (*амбар*, *кабак* «эчү йорты», *каланча*), озынлык үлчәү берәмлекләре *(аршин);* ат үрчетүчелек белән бәйле терминологик лексика (*аргамак* «көнчыгыш нәселле менге ат», *бахмат* «татар нәселле чыдам ат», *лошадь*) һ.б. Кешеләрне эш төре буенча атаучы (*бурлак* «сукбай», *ярыга* «приказның түбән дәрәҗәле хезмәтчесе») һәм югары катлау вәкилләрен *(боярин)* белдерүче номинацияләр аерым төркем тәшкил итә. Табылган төрки сүзләр арасында абстракт лексика шактый сирәк очрый (*изъян* «зыян»). Шуны да билгеләп үтү мөһим: алынмаларның чыганагын билгеләгәндә, Макс Фасмер төзегән рус теленең этимологик сүзлеге материаллары, Р.Г. Әхмәтҗанов, Н.А. Баскаков, Е.К. Бахмутова, К.Р. Галиуллин, Н.К. Дмитриев, Р.А. Юналеева һ.б. ның тарихи-этимологик тикшеренүләре файдаланылды.

Яраклашкан сүзләр исәбенә кертелгән югарыда санап үтелгән төрки сүзләр XVII гасыр рус теле лексик системасына шактый нык кереп урнашканнар. Алар, башлыча, көнкүреш әйберләрен (кием-салым, туклану, йорт кирәк-яраклары) атау, бер өлеше иҗтимагый мөнәсәбәтләрне, җәмгыятьнең социаль катлауларын билгеләү өчен өчен кулланылган. Чагыштыр, мәсәлән, «Сказание о роскошном бытии и веселии» әсәрендә: *и браги, и бузы и квасу столь множество, что и глядеть не хочется* (Сказ. о роск. житии, с. 40); «Повесть о Фоме и Ереме»да: *На Ереме зипун, на Фоме кафтан, На Ереме шапка, на Фоме колпак, Ерема в лаптях, Фома в поршнях, у Еремы мошна, у Фомы калита* (Пов. о Фоме, с. 43). Биредә һәм алга таба да XI–XVII гасырлар рус теле сүзлеге күрсәткечендә (белешмә томында урнаштырылган) кабул ителгән кыскартулар кулланыла [Словарь русского языка...].

Өйрәнелә торган чор рус теле лексик системасы шулай ук төрки сүзләрдән ясалган дериватлар хисабына да баеган, бу исә алынмаларның функциональ активлыгын һәм җайлашуын чагылдыра. XVII гасыр рус демократик сатирасы истәлекләре материаллары күрсәткәнчә, иң гомуми һәм тотрыклы сүз ясалышы төрләренең берсе – төрки лексик элементлар нигезендә сыйфатлар барлыкка килү: *боярин – боярский*, *изюм* «киптерелгән йөзем» – *изюмный*, *казна* «милек, документлар, акча» – *казенный*, *кисея* «үтә күренмәле тукыма» – *кисейный*, *чугун – чугунный*. Например: *изюмные и винные ягоды, и виноград во все стороны лопатами мечут, дороги прочищают* (Сказ. о роск. житии, с. 41), *Павилиок кисейный да занавес мукосейный* (Росп. о прид., с. 102).

Адъектив ясалма сүзләрнең, исемнәр белән янәшә килеп, яңа мәгънәләр алуы кызыклы. Мисал өчен, *сын боярский*, *дети боярские* тезмәләре – «ватан буенча», ягъни кешеләрнең килеп чыгышы буенча йомышлыларның түбән разряды вәкилләрен белдерә: *Знают де ево* [Ерша] *князья и бояря, и дворяня и дети боярские… что он добрый человек, родом сын боярской, Вандышевых* (Ерш Ершович, с.11).

Текстларда субъектив-бәяләү мәгънәләренә (кечерәйтү, түбәнсетү һ.б.) ия дериватларны куллануга да мисаллар табылды: *алтын – алтынец*, *балахон – балахонишко*, *брага – бражка*, *ковш – ковшичек* һ.б. Мәсәлән: *денешку добудь, алтынец съеж, а половиною прикуп твори, а иногда и не етчи спи* (Служба кабаку, с. 11), *Рожь да ячмень в солоды обростим да пива наварим, брашки насидим* (Калязин. чел., с.68). Сирәк кенә *-ник*ка беткән исемнән ясалган лексик берәмлекләр очрый (*брага – бражник* «эчкече»): *И отверзоша врата рая божия, и возрадовася бражник радостию великою* (Сл. о бражнике, с. 107).

Демократик сатира әсәрләрендә төрки сүзләрнең күчерелмә мәгънәдә кулланылуын билгеләп үтәргә кирәк. Мәсәлән, «агач бүкәне, түмәр» мәгънәсенә ия *болван* сүзе: *Взяша же некую часть имения ото отец своих и приидоша на кормчицу, разточиша же имение свое на бога ради… пьянства желая всегда упивати и, яко болван, валятися* (Служба кабаку, с. 63).

Сатирик әсәрләрдә кайбер төрки сүзләр фразеологизмнар составында очрый. Әйтик, *пул* «вак бакыр тәңкә» тюркизмы тотрыклы сүзтезмә берәмлеге буларак кулланыла: (*нет*) *ни пула,* ягъни бөтенләй акча юк. Чагыштыр: *Денег у него в мошне немало, хватился, ан нет, ни пула не стало* (Сказ. о попе Савве, с. 72). В.И. Дальның аңлатмалы сүзлегендә түбәндәге мәкаль теркәлгән: *У Пикула* (*Микула*) *ни пула* [Даль, т. 3, с. 538]. Шунысы игътибарга лаек: (*нет*) *ни пула* фразеологизмы XVII гасырның синонимик тотрыклы тезмәләре арасына кергән: (*нет*) *ни алтына, ни деньги.*

Шулай итеп, демократик сатира эчтәлеге буенча да, XVII гасыр халык-сөйләм теленең сүзлек составы турындагы мәгълүматлар буенча да гадәттән тыш кызыклы. Моннан тыш, тикшерелә торган

сатирик текстлар рус милли теле, аның лексик катламының формалашу процессын торгызу җәһәтеннән дә зур әһәмияткә ия.

Төрки сүзләр рус җәмгыятенең билгеле бер катлаулары телен чагылдырган XVII гасыр рус демократик сатирасы әсәрләрендә шактый актив кулланылган. Рус телендәге төрки алынмаларны өйрәнү телнең лексик системасының катып калмаганлыгын, хәрәкәтчәнлеген раслый. Бер яктан, табылган төрки сүзләрнең бер өлеше актив кулланылыштан төшеп калган һәм тарихи сүзләр һәм архаизмнар рәтенә күчкән (*алтын*, *аршин*, *боярин*, *зипун*, *кафтан*, *пул*, *ярыга* һ.б.). Икенче яктан, кайбер төрки алынмалар, иҗтимагый тормышның һәм көнкүрешнең төрле якларын чагылдырудагы ихтыяҗларны тулысынча канәгатьләндереп, рус теле составында үз позицияләрен саклап калган (*базар*, *изюм*, *казна*, *карась*, *карман*, *сундук* һ.б.).

Әдәбият

Адрианова-Перетц В.П. Очерки по истории русской сатирической литературы XVII века. М.,Л.: Наука, 1937. 261 с.

Адрианова-Перетц В.П. Русская демократическая сатира XVII века. М.; Л.: Наука, 1954. 292 с.

Словарь русского языка XI–XVII вв. Справочный выпуск / Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН. М.: Наука, 2004. 814 с.

Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Т. 3. М.: Русский язык – Медиа, 2003. 555 с.

Гыйләҗетдинова Гөлинә Хәйретдин кызы,
филология фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре